

TRACTATUS SECUNDUS

DE DIVINIS OPERATIONIBUS TRANSEUNTIBUS SEU DE ATTRIBUTIS DEI RELATIVIS.

QUAESTIO I.

De distinctione rerum a Deo contra Pantheistas.

CONTINUATIO ET ORDO RERUM TRACTANDARUM.

Bonum et perfectio universi non solum efflorescit ex perfectione singularum rerum, quibus mundus coagmentatur; sed vel maxime ex ordine unius rei ad aliam, per quem cuncta communem finem petunt. Et ea de re Philosophus (10 *Metaph.* text. 52 et seq.) ordinem universi comparat ordini inter partes exercitus viginti, in quo maximum exercitus bonum et praecipua perfectio eius sita est. Hinc in rebus duplex perfectionis genus realiter reperitur; alterum quod ipsis rebus absolute inhaeret, easque in propria natura perficit; alterum secundum quod una res ordinatur ad aliam. Intellectus ergo noster ex rebus visibilibus ascendendo ad divina attributa quadantenus cernenda, utrumque illud perfectionis genus ad Deum transfert, tum secundum quod in sua natura perfici concipitur, tum secundum quod intelligitur referri ad creaturas; licet in Deo nulla realis relatio ad creaturas sit vel esse possit, sed solum secundum rationem intelligibilem et modum significandi; eo quod creaturae realiter referuntur ad ipsum tamquam ad principium et causam perfectionum omnium, quae in ipsis sunt. Fundamentum ergo secundum quod Deus a nobis refertur ad creaturas et ipsi attribuuntur nomina quaedam relativa, est divina actio per quam Deus communicat esse et perfectiones rebus ab ipso diversis. Cum autem huiusmodi actio, quae est perfectiva subiecti ab agente diversi, debeat esse vel *formaliter* vel saltem *virtualiter* transiens; exinde est quod nostra tractatio, quae est de attributis Dei relativis ad creaturas, spectet operationes Dei transeuntes, per quas creaturae a Deo procedunt, conservantur in esse, et gubernantur.

Verum enim antequam ad has nobilissimas quaestiones evolendas accedamus, refellenda nobis est falsa et absurda sententia illorum philosophorum, qui impie admodum confundunt res omnes mundanas, quas sensibus tractamus, cum ipsa simplicissima et immateriali natura Dei, ideoque conceptum creationis, conservationis, et gubernationis rerum penitus subvertunt. Huiusmodi philosophi dicti sunt Pantheistae, eo quod doceant, mundum esse unam eandemque rem cum divina substantia. Horum error ab ipsis philosophiae incunabulis ad nostra usque tempora hominum mentes velut tabes late pervasit, doctrinamque de Deo et de mundo miserandum in modum corrumpit. Quare non erit supervacaneum tam impii et perniciosi erroris ortum, progressionem, diversasque formas paulo uberius exponere, et hanc absurdam philosophandi rationem impugnare, ut vera de divinis perfectionibus, ac de rebus mundanis doctrina clarius tradatur, et ab impiorum oppugnationibus vindicetur.

ARTICULUS I.

PANTHEISMI DOCTRINA ET HISTORIA ADUMBRATUR.

QUID PANTHEISMUS? Pantheismus, in sua maxima extensione acceptus, est error eorum, qui arbitrantur, mundum nihil aliud esse nisi evolutionem vel emanationem substantiae unicae, infinitae, aeternae, necessariae, nimirum Dei quocum omnia identificantur in una eademque realitate; et consequenter affirmant, non exsistere nisi unicum ens, quod sit principium intrinsece constitutum omnium omnino rerum sive materialium, sive spiritualium.

Diversae pantheismi formae. Quemadmodum omnibus contingere solet erroribus, pantheismus non est uniusmodi, sed varius et multiformis, eiusque praecipuae formae sic possunt summatim exponi. Prima est forma *evolutionis transeuntis*, iuxta quam res omnes ex divina substantia, diffusionem vel divisionem peracta, veluti radii, scintillae, partes dimanare vel discerpi concipiuntur, et sub hac forma nuncupatur *emanatismus*. Altera est forma *evolutionis immanentis*, secundum quam res dicuntur modificationes, phaenomena, externae imagines, actuationes divinae substantiae, quae propria et intestina virtute sese evolvit, actuat, ac patefacit exterius. Haec secunda forma iterum distribuitur in idealem seu transcendentalem, et realem; prout unica haec substantia fingitur vel ut subiectum cogitans, quod sua cogitatione se evolvit in varias formas, rerumque imagines, vel ut aliquid reale et intelligibile. Tertia forma nuncupatur pantheismus dualisticus, et in medium prolata fuit ab illis philosophis, qui ut vitarent contradictionem entis cuiusdam finiti simul et infiniti, spiritualis et materialis, mobilis et im-

mobilis, ad duplex rerum principium se contulerunt, idest ad Deum et ad quamdam materiam increatam.

Omnes nuper memoratae pantheismi formae suos nactae sunt assertores et patronos tum apud veteres tum apud recentes philosophos. Generatim vero apud Ethnicos pantheismus hanc secutus est viam, ut exorsus a negatione distinctionis inter Deum et creaturas omnia fecerit Deo identica. Sed subinde a confusione ad separationem discessit, et dualismum commentus est; et quia duo illa principia repugnantiam involvunt, alterutrum vel utrumque negavit, et ad scepticismum tandem prolapsus est.

Origo huius erroris apud veteres. Pantheismus apud ethnicos philosophos ante ortum Religionis Christianae perlate patuit longiusque serpere visus est, ita ut plurimas philosophorum Scholas contaminaverit. Ethnici quippe male confundentes modum, secundum quem intellectus noster res cognoscit, cum modo, quo res subsistunt in seipsis, statuerunt, ens illud abstractissimum, quod a nobis concipitur tamquam aliquid simplicissimum, maxime potentiale, et quod de omnibus praedicatur, esse Deum rerum omnium principium; et sic infinitum actu cum infinito potenciali perperam miscuerunt. Ex alia vero parte ducti ex illo principio communiter admissio: *Ex nihilo nihil fit*, omnes fere ad unum inficiati sunt creationem, quae est productio rei ex nihilo. Unde conceptum ipsum causalitatis subvertentes, res omnes imaginati sunt veluti externas manifestationes, phaenomena, evolutiones, determinationes illius entis indeterminati et simplicissimi per modum potentiae et imperfectionis.

Pantheismus Orientalium. Vetustissimi Orientales ex India cultui brahmanico addicti pantheismum professi sunt. Siquidem in libris religiosi, quos *Vedas* vel *Vedas* appellabant, et quorum primi quindecim saeculis ante adventum Jesu Christi perhibentur exarati, tradebant, omnia confundi cum Brahma. In *Vedantis* vero, qui sequentibus saeculis conscripti, habentur ut commentarium et explicatio *Vedorum*, ex emanatismo vetustiorum progressi sunt ad perfectum pantheismum. Inquiunt enim: « Deus est omnium causa omnipotens. Creatio est actus suae voluntatis. Ipse est causa efficiens et materialis mundi, *Creator et creatura, formans et forma, operans et opus*. In rerum consummatione omnia ab ipso iterum absorbentur; sicut aranea ex propria substantia filum format et in se colligit... Animae ex suprema anima manantes, sunt similes scintillarum, quae ex igne erumpunt ac micant... Anima est portio divinae substantiae, infinita, immortalis, intelligens ».

Pantheistae Italograeci. In Pantheistarum castris stipendia meruerunt philosophi Scholae Pythagoricae, qui cum omnia explicare aggressi sint per unitatem, idest per unitatem et multipliciter, Deo attribuerunt unitatem quamdam abstractam, quacum confunditur mul-

tiplicitas, quae res mundanas repraesentat. Unde sicut ens infinitum et subsistens confundebant cum ente abstracto et potenciali, ita confundebant unitatem subsistentem et immultiplicabilem illius entis, cum unitate abstracta et indeterminata, quae determinatur et actuatur in multiplicitate (1). Verum enim pantheismum clarius expressiusque amplexati sunt philosophi Scholae Eleaticae, Xenophanes, Parmenides, Zeno, Melissus et Gorgias, quorum primus docuit unitatem universalem. Siquidem ex illo effato: *Ex nihilo nihil fit*, concludebat, unicam esse substantiam, infinitam, aeternam, immutabilem, inaccessam: hinc versu cecinit, res mundanas non esse nisi phaenomena, et confundens totum cum infinito, statuit hoc dogma: *Unum est ens et totum* (*ἓν τὸ ὄν καὶ τὸ πᾶν*). Merito igitur Aristoteles de Xenophane scripsit: « Contemplans totum mundi affirmavit, unitatem esse Deum » (2).

Dogmata pantheistica Xenophanis amplexus est Parmenides ex Elea, uti apparet ex fragmentis sui poematis, in quo idem repetit ac Xenophanes, idest: Ens est, et non ens non est; atque ita, praeter ens necessarium et absolutum, non sunt nisi phaenomena et variae species rerum: hinc ad idealem pantheismum declinavit; et quod mirabile omnino est, idem Parmenides intellectum confundit cum sensu, uti testatur Philosophus. En quomodo ad suam sententiam de unitate entis obtrudendam captiose argumentabatur Parmenides. Quidquid est praeter ens, est non ens. Sed non ens est nihil. Ergo quidquid est praeter ens, est nihil. Iam vero ens et unum sunt idem. Ergo quidquid est praeter unum, est nihil; et consequenter non datur nisi unum ens, quod est etiam immobile, cum non habeat a quo moveatur. Quae captiosa argumentandi ratio acute et luculenter dissolvitur ab Aristotele, qui perspicue ostendit, argumentum Parmenidis peccare tum ratione materiae, tum ratione formae (3).

Pantheismus Graecorum. Praetermissa Schola Socratica, quae dualismum amplexata est, uti constat ex Platone, qui tum Dei existentiam tum materiae informis aeternitatem tuitus est, Stoici arbitrati sunt, Deum esse animam mundi corporei, mundumque commenti sunt tamquam animal quoddam immane, quod a Deo vitam motumque accipit; ideoque eorum pantheismus *hilozoisticus* nuncupatus est (4).

Pantheismus herae christianae et mediae aetatis. Inter Pantheistas recensendi sunt Neopythagorici, et Neoplatonici Scholae Alexandrinae, et in primis Plotinus, Porphyrius, Proclus et Gnostici,

(1) Cf. ARIST. *Metaph.* lib. V; *Physic.* lib. III.

(2) ARISTOTELES librum exaravit inscriptum: *De Xenophane, Zenone et Gorgia*, in quo eorum falsa dogmata de unitate entis exponit ac refellit.

(3) Cf. ARIST. *Physic.* lib. I, cap. IV, et *Metaph.* lib. I, cap. VI; cf. etiam SILV. MAURUM, in haec loca Aristotelis.

(4) Cf. CIC. *De nat. Deor.* lib. II, cap. XI, et S. AUG. *De Civ. Dei*, lib. VII, cap. VI.

qui pantheismum idealem et emanatismum iterum in lucem protulerunt, docentes, mundum effluxisse a Dei substantia. Pantheistae autem mediae aetatis numerantur potissimum Scotus Erigena (883), Almericus Carnutensis (1209), eiusque discipulus David de Dinando, quorum primus docuit speciem quamdam emanatismi; secundus tradidit, Deum esse principium formale omnium rerum; tertius professus est, Deum esse materiam mundi (1).

Pantheistae recentiores. **Jordanus Bruno.** Inter recentes, pantheismum amplexus est Jordanus Bruno (1600) Nolanus, qui, relicto Ordine S. Dominici, in Helvetiam discessit, et haeresim Calvinii sequutus est. Fuit acerrimus impugnator Aristotelis, variasque pantheismi formas professus est. Quandoque enim cum Stoicis affirmavit, Deum esse animam mundi: quandoque diserte tradidit, unicum dari principium constitutum omnium rerum, et unicam substantiam, universalem, infinitam, aeternam, indestructibilem, quae est identitas omnium contrariorum, indifferentia omnium differentium, atque unitas omnium multiplicium (2).

Spinoza. Pantheismum a Jordano Bruno ab inferis excitatum diserte professus est Jeremias Baruch Spinoza Amstelodamensis (1677), qui valedicens Iudaismo, nullamque religionem amplexus, ab omnibus vulgo perhibetur uti parens recentiorum Pantheistarum. Is cartesianis dogmatibus imbutus, ab illis occasionem sumpsit suam perniciosam doctrinam tradendi. Cartesius quippe substantiam definit per hoc quod esset: *Res quae ita existit, ut nulla alia re indigeat ad existendum* (3); et subdit, traditam definitionem tribui posse solum Deo, resque creatas dici substantias per quamdam extensionem vocabuli, ita ut nomine substantiae creatae veniat: *Res quae solius Dei concursu indigeat ad existendum.* En ipsa Cartesii verba: « Per substantiam nihil aliud intelligere possumus, quam rem, quae ita existit, ut nulla alia re indigeat ad existendum. Et quidem substantia, quae nulla plane re indigeat, unica tantum esse potest, nempe Deus ». Ex hoc lubrico ac periculoso Cartesii dogmate exorsus Spinoza eo pervenit, ut decerneret, unam dari substantiam duplici attributo praeditam, nempe infinita cogitatione et infinita extensione; ceteras autem res omnes, idest spiritus et corpora efflorescere ac constitui ex modificationibus vel evolutionibus utriusque attributi. Nam singularia omnia, quae percipimus, vel sunt corpora, et sic constituunt determinatos modos infinitae et absolutae extensionis; vel sunt spiritus, et sic constituunt certos ac definitos modos infinitae et absolutae cogitationis (4).

(1) Cf. S. THOM. I p. q. 3, a. 8.

(2) GIORDANO BRUNO, *Della causa, principio, ed uno*, Dial. 5 (ed. Wagner 1830).

(3) CARTES. *Principia philosophiae*, p. 1, n. 51.

(4) SPINOZA, *Ethica geometrico ordine demonstrata*, part. I, de Deo.

Pantheistae Transcendentales. Pantheismus transcendentalis Germanorum proxime exordia duxit ex criticismo Emmanuelis Kantii, et praecipuos habuit assertores ac magistros Fichte, Schelling, et Hegel, quorum placita sic summatim proponi possunt. Fichtius tuetur, unicam admittendam esse realitatem, idest subiectum cogitans spoliatum quolibet repraesentatione empirica, quae ab experientia dependeat (*Ego purum*). Haec autem realitas cum indeterminata sit quoad esse, et nullis constricta limitibus quoad virtutem agendi, in cognoscendis concipiendisque obiectis sese determinat; nam ita obiecta cogitat, ut semet constituat ac ponat in diversis ac definitis statibus et positionibus. Huiusmodi pantheismus iure dictus fuit egoisticus; nam subiectum cogitans, quod per se est indeterminatum et potentiale, operatione sua, idest cogitatione tum sibi ipsi, tum ceteris rebus determinatam realitatem et actualitatem impertit.

Verum Schellingius diversitatem inter subiectum et obiectum e medio tollendam censuit, et ad absolutam identitatem se transtulit, quam indifferentiam differentium nuncupavit, eamque docuit constituere *Absolutum*, idest realitatem aeternam et infinitam. Posita hac realitate, ceterae res habendae sunt veluti transformationes et phaenomena quibus Absolutum sive sub forma subiecti sive sub forma obiecti sese extrinsecus manifestat; et sic Schellingius clarius renovavit pantheismum a Jordano Bruno et a Spinoza iam pridem divulgatum.

Demum Hegel ab *Idea* auspicandum et una coniungendum esse ratus est pantheismum subiectivum Fichtii et obiectivum Schellingii. Unde tuitus est, admittendam esse Ideam quamdam primam, absolutam, universalem, quae constituat substantiam omnium rerum sive ad ordinem realem, sive ad ordinem cogitationis pertinentium; in qua omnia unum idemque sunt, ita ut possit affirmari, omne reale esse etiam ideale, et vicissim. Hanc Ideam vocavit *Absolutum* et principium omnium rerum, prout sese evolvit in triplici ordine, nempe in mundo intelligibili sive essentialium, in mundo sensibili sive corporum, et in mundo interiori sive mentium; et ex hoc triplici evolutionis ordine vocatur *notio, natura, spiritus*. Si in se consideratur, est Deus, sed impersonalis, indefinitus, et potentialis, qui per successivas effectiones et evolutiones evadit actualis, determinatus, et personalis.

Conclusio. Ex iis quae in exponendis variis formis pantheismi commemoravimus, exploratum cuilibet est, omnes Pantheistas in hoc consentire, quod admittant, primum rerum principium ac causam esse aliquid potentiale, indeterminatum, indefinitum, quod successivis evolutionibus ac mutationibus interna quadam virtute ab eodem productis sese circumscribit, determinat, ac convertit in omnes rerum imagines. Quam ad rem error Pantheistarum ne transversum quidem digitum differt ab impio dogmate eorum, qui diserte negant, Deum esse, et vocantur athei. Nam confundere praestantem Dei naturam et infinita

pollentem simplicitate per modum actus et perfectionis, vel cum materia informi, vel cum ente abstractissimo, potenciali, et impersonali, idem est atque ipsam e medio tollere et inter figmenta mentis amandare.

ARTICULUS II.

DOCTRINA PANTHEISTARUM REFELLITUR.

PRAENOTANDA. I. Pantheistae omnes sive veteres, sive recentes, exceptis Dualistis, in hoc conveniunt, ut admittant substantiam quamdam unicam, infinitam, omnia complectentem, in qua confunduntur et identificantur omnia, quae distincta ac multiplicia se manifestant; et consequenter negant realitatem substantialem rerum visibilium. Haec substantia infinita ab ipsis denominatur *Infinitem*, *Absolutum*. Forma seu modus seu actus, sub quo consideratur in aliqua differentia temporis, dicitur *momentum Infiniti*. Multiplex et continuata successio momentorum vocatur *evolutio Infiniti*. Haec Pantheistarum tenebrosa et barbara loquendi ratio, si obscuris verborum involucris exiit, clare patefacit, ipsos nomine Infiniti et Absoluti designare ens universalissimum, indeterminatum et potentiale, quod concipitur ab intellectu prout abstrahit ab omnibus rerum differentiis, et quod consequenter non subsistit nisi in ipso solo intellectu.

Huiusmodi ens mirum quantum differt a divina natura simplicissima et subsistente, quae est actus purissimus cuiuslibet potentialitatis et compositionis expers, quaeque non solum habet esse determinatum et a ceteris omnibus plane distinctum; sed etiam diversa est ab omnibus aliis toto suo *esse*, seu per puritatem sui *esse* per se subsistentis; ideoque cum nulla re convenire potest in genere sive logico, sive metaphysico (1). Creaturae ex adverso referuntur ad Deum veluti effectus ad causam effectricem, a qua non solum productae sunt ex nihilo, sed etiam conservantur in esse. En quomodo veram de Deo doctrinam paucis notat Angelicus, inquiens: « Cognoscimus de ipso habitudinem ipsius ad creaturas, quod scilicet omnium est causa, et differentiam creaturarum ab ipso, quod scilicet ipse non est aliquid eorum, quae ab eo causantur, et quod haec non remouentur ab eo propter eius defectum, sed quia superexcedit » (2). Quare Pantheistarum Deus potentia infinitus, natura indeterminatus et indistinctus, impersonalis, qui in rebus mundanis determinatur, et in ratione humana sibi comparat illam conscientiam sui ex qua evadit personalis,

(1) Cf. S. THOM. I p. q. 3, a. 5; QQ. DD. De pot. q. 7, a. 3.

(2) I p. q. 12, a. 12.

determinatus et distinctus monstrum est ac portentum non disserentium, sed potius somniantium philosophorum.

II. Pantheistae inscite admodum confundunt triplex universale, idest in *essendo*, in *repraesentando*, et in *causando*. Primum quippe non existit extra intellectum nisi fundamentaliter, et dicitur conceptus obiectivus, qui relate ad ens est unus non absolute et simpliciter, sed proportionaliter et secundum quid, quia ens non praedicatur univoce sed analogice de suis inferioribus. Huiusmodi universale esset extra intellectum, si existeret natura hominis separata, quam Plato commentus est, et vocavit *ideam*, ad cuius similitudinem generantur homines singulares, qui oriuntur et occidunt. Universale in repraesentando seu in cognoscendo nihil aliud est, nisi conceptus formalis intellectus nostri repraesentans omnia in communi, idest repraesentans res, non repraesentatis differentiis neque conditionibus individuantibus earumdem (1). Universale in causando est universalis omnium rerum causa efficiens et finalis. In hoc tertio sensu ratio universalis omnino tribuenda est Deo rerum omnium effectori, ad quem omnia ordinantur sicut in finem; at primo et secundo sensu non nisi stulte et temere Deo attribueretur, cum huiusmodi universale in se subsistens, nequeat dari, utpote pugnantibus inter se conceptibus conflatum.

Contra Pantheistae tuentur, existere realiter et a parte rei universale in essendo, idest ens communissimum et indeterminatum, e cuius evolutione omnia proficiscuntur. Unde, iuxta Pantheistas, unum idemque sunt Deus seu causa prima, idea entis abstractissimi, et omnia quae rationem entis participant; ideoque Deum confundunt cum esse formali omnium rerum (2). Ut ergo huiusmodi error directe refellatur, sequentem statuimus propositionem.

PROPOSITIO.

Pantheismus, sive generatim inspectus, idest quoad dogma omnibus Pantheistis commune, sive spectatus quoad peculiare formas sub quibus a nonnullis proponitur, est perspicue falsus et absurdus.

Prob. 1.^a pars. Illa philosophandi ratio est falsa et evidenter absurda, quae subvertit prima principia rationis, quae labefactat germanam rationem entis primi et absoluti, quae confundit notionem creationis cum qualibet productione. Atqui haec omnia inveniuntur

(1) Cf. S. THOM. Opusc. De intellectu et intelligibili ad finem; cf. etiam CAIET. De ente et essentia, cap. I, q. 2.

(2) Cf. S. THOM. Contra gent. lib. I, cap. XXVI, ubi hunc errorem refellit, et fontes scite commostrarat, unde ortus est; cf. etiam I p. q. 3, a. 4 ad 1.